

پیمانه تا پیام

مروری بر صورت و معنی
در قصه‌های مثنوی

محمد پارسا نسب

- سرشناسه: پارسانسپ، محمد، ۱۳۴۲
عنوان و نام پدیدآور: پیمانه تا پیام: مروری بر صورت و معنی در قصه‌های مثنوی / محمد پارسانسپ
عنوان قراردادی: مثنوی، برگزیده و شرح
مشخصات نشر: تهران: نشر چشمه، ۱۴۰۰
مشخصات ظاهری: ۳۵۰ ص
شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۰۱-۰۸۵۱-۱
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
موضوع: مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ق. مثنوی -- مآخذ
Mowlavi, Jalaloddin Mohammad ibn Mohammad, 1207-1273, Masnavi--Sources
موضوع: مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ق. مثنوی -- نقد و تفسیر
Mowlavi, Jalaloddin Muhammad ibn Muhammad, 1207-1273, Masnavi--Criticism and interpretation
موضوع: شعر فارسی -- قرن ۷ق. -- تاریخ و نقد
Persian poetry--13th century--History and criticism
موضوع: شناسه افزوده: مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ق. مثنوی، برگزیده و شرح
ردیابندی کنگره: PIR۵۳۰۱
ردیابندی دیوبند: ۳۱/۸۵۱
شماره کتاب‌شناسی ملی: ۸۴۰۹۰۰۲

پیمانه تا پیام

- مروری بر صورت و معنی در قصه‌های مثنوی -

محمد پارسا نسب

مدیر هنری: فؤاد فراهانی

همکاران آمادسازی: صحرا رشیدی، زهرا بازبان شتربانی

ناظر تولید: امیرحسین نخبجویی

لیتوگرافی: باختر

چاپ: نقش ایران

تیراژ: ۷۰۰ نسخه

چاپ اول: بهار ۱۴۰۱، تهران

ناظر فنی چاپ: یوسف اهرکیان

شابک: ۹۷۸-۶۰۲۰-۰۱-۰۸۵۱-۱

دفتر مرکزی نشر چشمه (تلفن: ۰۲۱-۸۸۳۳۵۸۳)

تهران، خیابان کارگر شمالی، تقاطع بزرگراه گمنام، کوچه چهارم، پلاک ۲.

کتابفروشی نشر چشمه کریم خان (تلفن: ۰۲۱-۸۸۹۰۷۷۶۶)

تهران، خیابان کریم خان زند، نبش میرزای شیرازی، شماره ۱۰۷.

کتابفروشی نشر چشمه کوروش (تلفن: ۰۲۱-۴۴۹۷۱۹۸۹)

تهران، بزرگراه ستاری شمال، نبش خیابان پیامبر مرکزی، مجتمع تجاری کورش، طبقه پنجم، واحد ۴.

کتابفروشی نشر چشمه آرن (تلفن: ۰۲۱-۷۵۹۳۵۲۵۵)

تهران، شهرک قدس (غرب)، بلوار فرحزادی، نرسیده به بزرگراه پائیش، خیابان حافظی، نبش خیابان فخارمقدم، مجتمع تجاری آرن، طبقه ۲.

کتابفروشی نشر چشمه بابل (تلفن: ۰۲۱-۳۳۳۳۲۵۷۱)

بابل، خیابان شریعتی، روبه‌روی شیرینی‌سرای بابل.

کتابفروشی نشر چشمه کارگر (تلفن: ۰۲۱-۸۸۳۳۵۸۳)

تهران، خیابان کارگر شمالی، تقاطع بزرگراه شهید گمنام، کوچه چهارم، پلاک ۲.

کتابفروشی نشر چشمه جم (تلفن: ۰۲۱-۲۶۴۵۰۸۷۲)

تهران، نیلوران، جماران، مجتمع تجاری جم‌ستر، طبقه دوم، پلاک ۱۱.

کتابفروشی نشر چشمه دلشدگان (تلفن: ۰۲۱-۳۸۶۷۸۵۸۷)

مشهد، بلوار وکیل آباد، بین وکیل آباد هجده و بیست (بین هفت تیر و هنرستان)، پلاک ۳۸۶.

کتابفروشی نشر چشمه رشت (تلفن: ۰۲۱-۲۱۴۹۸۴۸۹)

رشت، خیابان معلم، میدان سرکل، ابتدای کوچه هفدهم.

کتابفروشی نشر چشمه البرز (تلفن: ۰۲۶-۳۵۷۷۷۵۰۱)

کرج، عظیمیه، بلوار شریعتی، مرکز تجاری فرهنگی مهرادمال، طبقه پنجم.

تلفن بخش کتاب چشمه: ۷۷۷۸۸۵۰۲

www.cheshmeh.ir

cheshmehpublication

cheshmehpublication

حق چاپ و انتشار محفوظ و مخصوص نشر چشمه است.

هرگونه اقتباس و استفاده از این اثر، مشروط به دریافت اجازتی کتبی ناشر است.

فهرست

درآمد	۱۱
حکایت‌های دفتر اول	۲۵
شاه و کنیزک	۲۵
پادشاه جهود و مکر وزیر در کشتن نصرانیان	۵۰
استاد و شاگرد حول	۶۳
خلیفه و ملافت کردن لیلی و پاسخ او	۶۶
پادشاه جهود و در آتش افکندن نصرانیان	۶۸
هود و خط کشیدن بر گرد مؤمنان	۷۴
شییان راعی و خط کشیدن او بر گرد رومه	۷۵
نخجیران یا حکایت شیر و خرگوش	۷۷
سلیمان و مرد گریزان از عزرائیل	۸۳
سلیمان (ع) و هدهد و زاغ	۸۹
عمر و فرستاده قیصر روم	۹۳
طوطی و بازرگان	۹۷
عایشه و بارش باران بر اثر افکندن عباى رسول (ص) بر روی خود	۱۰۶
پیر چنگی	۱۰۷
استن حنانه	۱۱۳
پیامبر (ص) و سخن گفتن سنگ ریزه در کف ابوجهل	۱۲۵
اعرابی و هدیه بردن آب شور برای خلیفه	۱۲۶
شیر و گرگ و روباه در شکار	۱۳۳

آن که دریاری بکوفت	۱۳۶
یوسف (ع) و آینه اهدایی دوست	۱۴۰
هاروت و ماروت	۱۴۲
کرو و عیادت از بیمار	۱۴۶
رومیان و چینیان	۱۴۹
سلیمان (ع) و یافتن انگشتری و نشستن بر تخت	۱۵۲
عمر و خاموش کردن آتش به مدد صدقه دادن	۱۵۵
علی (ع) و خدو انداختن دشمن بر روی او	۱۵۷

حکایت‌های دفتر دوم	۱۶۳
عیسی (ع) و ابلهی که می‌خواست اسم اعظم بیاموزد	۱۶۳
باز سلطان در سرای کمپیرزن	۱۶۵
احمد خضرویه و طلبکاران او	۱۶۸
ابراهیم (ع) و بدل شدن رنگ به آرم در جوال او	۱۷۲
روستایی و نوازش شیر خفته بر جای گلو	۱۷۳
زندانی مفلس و هیزم‌فروش نادان	۱۷۵
پسر و کشتن مادر زناکار	۱۷۸
ذوالنون در بیمارستان و آزمودن دوستان با سنگ	۱۷۹
لقمان و خوردن خریزه تلخ	۱۸۱
موسی (ع) و شبان	۱۸۳
ابله و خرس	۱۸۶
دلچک و ازدواج با فاحشه	۱۹۰
عاقل و مشورت کردن با مجنون نما	۱۹۱
مست و محتسب	۱۹۵
هندو و آینه	۱۹۷
روباه و دست یافتن به دنیه	۲۰۰
پیامبر (ص) و تخریب مسجد ضرار	۲۰۴

- ۲۰۷ رویاه و فریب خوردن به بانگ طبل
 ۲۰۸ اعرابی و ریگ در جوال کردن او
 ۲۱۱ ابراهیم ادهم و سوزن برآوردن ماهیان از دریا

- ۲۱۳ حکایت‌های دفتر سوم
 ۲۱۳ فیل مست و مجازات قاتلان فیل بچه
 ۲۱۹ شغال و ادعای طاووس بودن
 ۲۲۲ فیل در تاریکی
 ۲۲۴ داوود (ع) و قضاوت میان دو خصم
 ۲۳۲ درویش متوکل و نذر محال او
 ۲۳۴ لقمان (ع) و صبر کردن بر زره بافی داوود
 ۲۳۵ غلام نماز باره و اشیر منکر
 ۲۳۷ موسی (ع) و جوانی که می‌خواست زبان جانوران را بفهمد
 ۲۴۲ مریم (س) و وارد شدن جبرئیل بر وی
 ۲۴۸ وکیل صدر جهان
 ۲۵۳ ابراهیم (ع) و قربانی کردن اسماعیل (ع)

- ۲۵۷ حکایت‌های دفتر چهارم
 ۲۵۷ ابراهیم ادهم و ترک سلطنت
 ۲۵۹ سلیمان (ع) و سخن گفتن با گیاه خروب
 ۲۶۲ سلیمان (ع) و سرپیچی باد از فرمان او
 ۲۶۴ صیاد طمع کار و پندهای پرنده زیرک
 ۲۶۵ علی (ع) و نجات کودک از سقوط
 ۲۶۷ شاهزاده و عشق پیرزن
 ۲۷۲ زاهد و شادی به هنگام فحطی
 ۲۷۴ زن نابکار و امروبدین
 ۲۷۸ پیامبر (ص) و رؤیت جبرئیل

۲۷۹	حکایت‌های دفتر پنجم
۲۷۹	ابراهیم (ع) و زنده شدن چهار مرغ
۲۸۴	قوم یونس (ع) و نجات از بلا
۲۸۵	ایاز و صندوقچه پنهان او
۲۸۹	توبه نصوح
۲۹۴	آن که به واسطه خرگیری سلطان می‌گریخت
۲۹۶	محمود غزنوی و آزمودن ایاز با گوهر
۲۹۹	مجنون و منکران حسن لیلی

۳۰۳	حکایت‌های دفتر ششم
۳۰۳	مرغ خوش‌باور و صیاد زاهد نما
۳۰۶	عاشق و به خواب رفتن در وقت دیدار معشوق
۳۱۰	پیامبر (ص) و عبادت از هلال
۳۱۷	ابوالحسن خرقانی و فرشته‌ای وحوش از او
۳۲۰	موسی (ع) و شفقت بر گوسفند گریزنا
۳۲۲	فقیر بغدادی و جست‌وجوی گنج در مصر

۳۲۹ فهرست متون و منابع

۳۴۳ نمایه

درآمد

زیبایی، عمق و جذابیت متون ادبی غالباً محصول پیچیدگی‌های بیانی و درهم‌تنیدگی‌های ساختاری آثار و درعین حال نتیجه ارتباطات معنایی آن‌ها با متون دیگر است؛ امری که از یک سو خلق معانی تازه در اثر ادبی را به دنبال دارد و از سوی دیگر به تولید صورت ادبی نو می‌انجامد. به همین سبب، فهم چنین آثاری نه تنها مستلزم فهم شبکه‌ای از عناصر و رمزهای آن‌هاست، بلکه وجود اثری قائم به ذات، با معنا و مفهوم مستقل، تصور بیهوده‌ای بیش نیست. درست بر پایه همین آراست که برخی نظریه پردازان گفته‌اند: «آثار ادبی براساس نظام‌ها، رمزگان و سنت‌های ایجادشده توسط آثار ادبی پیشین بنا می‌شوند...» و دقیقاً به همین دلیل «افاد هرگونه معنی مستقلی هستند.» (آلن، بینامتنیت، ص ۱۱) این نیز واضح است که خوانش، فهم، درک و تفسیر ما از آثار ادبی تا چه مایه به آشنایی و شناخت مان از متون پیشین، و حتی متون متأخر، وابسته خواهد بود، کاری که از سویی به کشف خاستگاه شکل و درون مایه هر اثر خواهد انجامید و سهم پیشینیان را در آثار امروز بشری نشان خواهد داد، و از سوی دیگر راه کشف و فهم دنیای متکثر و چندآوای متون ادبی را بر ما هموارتر خواهد کرد.

از این منظر، مطالعه در سبک بیانی، ساختار روایی و دنیای معنایی مثنوی مولوی حکایت از آن دارد که این متن عظیم از جهتی با متون دینی رابطه برقرار می‌کند و از سویی با متون تاریخی؛ از منظری با متون اخلاقی و تعلیمی مرتبط است و از منظری دیگر با متون داستانی - اسطوره‌ای؛ از یک سو با متون کلامی - فلسفی ارتباط می‌یابد و از سویی دیگر با متون صوفیانه - عرفانی؛ از یک طرف با آثار مکتوب روایی و غیرروایی نسبت دارد و از سویی دیگر با روایت‌های شفاهی و فرهنگ عامه. این که مولانا چگونه و با چه ابزاری توانسته است این مقولات متکثر و بعضاً

منفاوت را با هم تلفیق کند و از رهگذر ترکیب آن‌ها متنی منسجم و بعضاً چندآوا^۱ بیافریند موضوعی است بسیار مهم، و البته مستلزم پژوهشی دیگر.^۲ در این جا هدف ما جست‌وجوی ردپای متون و فرهنگ‌های پیشین در مثنوی و، به تعبیری، شناخت و بررسی سرچشمه‌های روایی و معنایی این اثر بزرگ است که خود شاخه‌ای است از مطالعات بینامتنی^۳، و نیز تبیین نوع رفتار مولانا با حکایاتی که از دیگر متون اخذ کرده است. نیز می‌خواهیم در باییم مطالعاتی که تاکنون در این زمینه صورت پذیرفته تا چه حد وافی به مقصود بوده، و از کم‌وکیف ارتباط جهان ساختاری و معنایی مثنوی با دنیای آثار پیشین پرده برمی‌دارند.

ردیابی و شناخت سرچشمه‌های این شاهکار عرفانی کاری است ارزنده که البته پژوهندگان تیزبین هرگز از آن فارغ نبوده‌اند و در این راه، فضل تقدم با اثر گران سنگ و راه‌گشای بدیع الزمان فروزانفر (۱۳۴۹-۱۲۷۶ ش)، یعنی کتاب مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی^۴، است. ارزندگی‌های این اثر بر کسی پوشیده نیست و چون تقدم تالیف آن را در نظر آوریم، هر پژوهش دیگری را باید کاری در مسیر تکمیل یا تهذیب آن بشماریم. به علاوه این که به یاد داریم زمانی این اثر پدید آمده که از نرم‌افزارهای جست‌وجوگر و علمی در حوزه ادبیات، و حتی از چاپ‌های منقح و علمی متون، چندان خبری نبوده است و بخش اعظم اطلاعات عرضه‌شده در کتاب مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی به قوت حافظه مؤلف و تلاش همکاران ایشان مربوط بوده است.

برای ورود در بحث، مروری خواهیم کرد بر ساختار و شیوه تدوین این اثر، و نشان دادن نقاط قوت و ضعف آن. بدیع الزمان فروزانفر در این کتاب ۲۶۴ مدخل

1. polyphonic

۲. برای مطالعه در باب تحلیل گفتمانی مثنوی، نگاه کنید به پورنامداریان، تقی، در سایه آفتاب (شعر فارسی و ساخت‌شناسی در شعر مولوی)، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۰؛ توکلی، حمیدرضا، از اشارت‌های دریا (بوطیقای روایت در مثنوی)، تهران، نشر مروارید، ۱۳۸۹؛ صرفی، محمدرضا، «کانون روایت در مثنوی»، پژوهش‌های ادبی، تابستان ۱۳۸۶، صص ۱۵۹-۱۳۷.

3. intertextuality study

۴. این کتاب نخستین بار از سوی نشر امیرکبیر در سال ۱۳۳۳ انتشار یافت و هم‌اکنون صورتی دیگر از آن با عنوان احادیث و قصص مثنوی در بازار است که تلفیقی است از دو کتاب مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی با احادیث مثنوی. براساس این اثر ارزشمند و با تبعیت از همان الگو، چندین پژوهش دیگر صورت پذیرفته است. نگاه کنید به صنعتی‌نیا، فاطمه، مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی‌های عطار نیشابوری، زوار، ۱۳۶۹.

اعم از قصه، تمثیل، مثل، حکمت، اشارت و روایت را مبنای کار خود قرار داده است؛ بررسی‌ها نشان می‌دهد بیش‌ترین آن‌ها قصه و برخی دیگر شکل تمثیل فشرده، مثل یا اشارات داستانی دارند؛^۱ پیداست که محدوده کار ایشان منحصر به «حکایت» نبوده؛ هرگونه اشارت داستانی، قرآنی، اساطیری، تاریخی و ادبی را نیز در بر گرفته است. اما آن‌چه مؤلف درباره هر حکایت ارائه می‌دهد چنین است:

۱. در آغاز هر مدخل، عبارت پیشانی حکایت‌ها در متن مثنوی، در حکم عنوان مدخل، آورده می‌شود. چنان‌چه تمثیل یا قصه‌ای در میانه قصه‌ای دیگر واقع شده و طبعاً فاقد چنین عنوانی باشد، صرفاً بیت آغازین آن تمثیل یا قصه، در جایگاه عنوان مدخل، ثبت می‌شود، بی‌آن‌که عنوانی برای آن مدخل تعیین گردد. این امر موجب بروز نوعی ناهمگونی در تدوین مدخل‌ها شده است.

۲. پس از ثبت عنوان حکایات و تمثیل‌ها (مدخل‌ها)، معمولاً بیت آغازین آن‌ها نیز آورده می‌شود که روشی بسندیده و راهنماست. ظاهراً مبنای کار استاد فروزانفر در این اثر مثنوی معنوی چاپ علاءالدوله بوده است. (مقدمه مؤلف، ص «ب»)

۳. در اغلب موارد، پس از عنوان حکایت و بیت آغازین، عباراتی چون «مأخذ آن روایت ذیل است...»، «اشاره است به روایتی...»، «مضمون این روایت مقتبس است از...»، «نظیر آن روایتی است که...» و امثال این‌ها آورده می‌شود. با این‌همه، در کاربرد این اصطلاحات، به‌خصوص تعبیر «مأخذ»، دقت وافی به عمل نیامده، سیر تاریخی شکل‌گیری روایات لحاظ نشده و منظور از این اصطلاح دقیقاً سرچشمه و محل اخذ روایت نبوده است، بلکه درج اصطلاح «مأخذ»، در مواردی، از وجود نوعی ارتباط نسبی و شباهت تقریبی حکایت دارد، نه از رابطه‌ی بی‌واسطه حکایات. مثلاً زمانی که مأخذ حکایت «محتسب و مست» را لطایف عبید زاکانی معرفی می‌کند، پیداست که چنین لغزشی رخ داده است. (مأخذ قصص و تمثیلات مثنوی، ص ۷۲)

۱. بر پایه مطالعه‌ای دقیق و مبتنی بر ضوابط و تعریف‌های ساختاری از حکایت، در مثنوی ۲۸۳ حکایت خردوکلان وجود دارد. طبیعی است که این تعداد اشارات داستانی، مثل‌ها و تمثیل‌های فشرده موجود در مثنوی را در بر نمی‌گیرد. (گفتی است که مولوی غالباً تعریف مشخصی از قالب ادبی مورد استفاده خود در مثنوی عرضه نکرده، بلکه از تعبیر مختلفی سود می‌جوید؛ مثلاً او ۱۳۱ بار از کلمه «قصه»، ۵۵ بار از اصطلاح «حکایت»، ۴۱ مرتبه از «افسانه»، ۲۲ مرتبه از واژه «داستان» و ۱۲ بار از کلمه «سمر» در مثنوی استفاده کرده است. (تقوی، ۱۳۷۶، ص ۱۱۶)